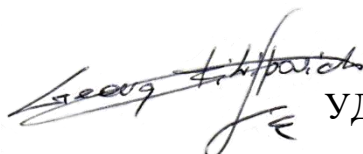

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ**

ФИЛИПОВИЧ ГЕОРГІЙ ДАНИЛОВИЧ

УДК 2-9:2-65+2-67(477)

**РЕЛІГІЯ ЯК ФАКТОР
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ
УКРАЇНЦІВ В ДІАСПОРІ**

спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство
філософські науки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Відділенні релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

Науковий керівник кандидат філософських наук, доцент
Бучма Олег Васильович,
старший науковий співробітник відділу (відділення)
релігієзнавства Інституту філософії імені
Г.С.Сковороди НАН України (м. Київ).

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Шкіль Світлана Олександрівна,
професор кафедри філософії та міжнародної
комунікації Національного університету біоресурсів
та природокористування України (м. Київ);

кандидат філософських наук, доцент
Папаяні Іван Володимирович,
головний спеціаліст відділу з питань релігії,
забезпечення права громадян на свободу світогляду і
віресповідання Секретаріату Кабінету Міністрів
України (м. Київ).

Захист відбудеться 16 квітня 2021 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.161.03 Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська 4, зал засідань вченої ради Інституту філософії.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська 4.

Автореферат розіслано 16 березня 2021 року

Т. в. о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради
доктор філософських наук, професор

В.В.Шевченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Українська діаспора - феномен, який існує із середини ХІХ століття. В ідеологічно зашореному суспільстві інформація про співвітчизників за кордоном свідомо ховалася або спотворювалася. Закордонних українців сприймали як запроданців, які, зрадивши рідну країну, проміняли соціалістичний рай на капіталістичне пекло. І лише з 1991 року, завдяки політичним змінам – набуттям Україною державної незалежності, з'явилася можливість пізнати альтернативний український світ, що існує поза межами України. Але нав'язані стереотипи та ідеологічні кліше, що побутували багато років, зробили свою справу: відомості про діаспору і досі лишаяються обмеженими. Останнім часом ситуація стрімко змінюється через міграцію українців так званої четвертої хвилі, що припадає на 90-ті роки ХХ століття. Масові виїзди українців за кордон – на тимчасові заробітки, до навчальних закладів, на постійне проживання тощо – відкрили інформаційну завісу про життя українців в інших країнах.

Існування за кордоном завжди було складним для українців, які опинилися там перед різноманітними викликами як глобального, так і локального виміру. Актуальною для емігрантів поставала потреба адаптації до нових умов життя в чужому іншомовному та іншоетнічному середовищі. Але ці українці відчували велику небезпеку – розчинитися серед автохтонного населення імміграційних для себе країн. Шукаючи шляхи виживання в новій культурі, українці знайшли випробуваний віками спосіб, який забезпечував їхню ідентичність, – зберегти власну релігію, свою конфесійну належність. Будучи обмеженими в своїх можливостях забрати з батьківщини все багатоманіття світу матеріального, вони вдавалися до перенесення на чужину свого світу духовного. Насамперед це фольклор – поетичний, пісенний, образотворчий, зафіксований у мові, звичаях і традиціях, та найголовніше – релігія предків. Для діаспорян духовні цінності були освячені вірою в Бога, і ця віра завжди супроводжувала їх ще від перших переселень за межі України до вимушеної втечі після репресивних заходів політичних тоталітарних режимів початку ХХ ст. та повоєнних переслідувань з боку влади, яка не терпіла б колишніх вояків УПА, політичних опонентів, релігійних діячів. Прихистком для переважної більшості емігрантів-українців перших трьох хвиль переселень, які вирізнялися між собою і мотивом, і метою, і соціальним складом, і географією, ставала Церква як інституалізована національна релігія, що духовно опікувалась українцями поза батьківщиною. Церкви перебрала на себе багато і нерелігійних функцій, через що її роль виявилася неоднорозмірною, а часом і неоднозначною. Загалом українські діаспорні церкви, які постали за кордоном як своєрідні обереги українства, виконали свою місію духовно-релігійних ідентифікаторів. Вони не лише стали маркером українськості українців за кордоном, зберігши їхню національну і релігійну ідентичності, але й прислужилися активному конструюванню нових тотожностей народу, розкиданого по світах, де на кожному етапі емігрантського життя формувалися особливі умови його існування. Українська діаспора,

підтримувана та ініційована Церквою, плекала на чужині рідні духовні традиції, ініціювала діяльність різних організаційних структур.

Нині, коли йдеться про кризу ідентичностей, про втрату націями основних ознак своєї самотності, важливо дослідити феномен української діаспори в усій її історичній, онтологічній та практичній значущості з метою з'ясування особливої ролі релігії і церкви як в збереженні національної унікальності, так і в утвердженні антропологічної універсальності українців. Цей постійний вибір, перед яким поставали українці від перших хвиль еміграції і до сьогодні, кристалізує сучасну і модерну націю в глобальному людстві.

Використання досвіду виживання і розвитку етнорелігійних спільнот за межами рідної країни, якого набули українці діаспори, довіряючи своїм церквам і релігіям, сприятиме не тільки національному самозбереженню наступних поколінь діаспорян, але й українцям в Україні та іншим народам в їх самозбереженні.

Зв'язок роботи з науковими програмами і темами. Роботу виконано відповідно до фундаментальних тем, дослідження яких здійснювало Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди, зокрема: «Трансформація функцій релігійних інституцій в процесах суспільних перетворень України» (2015-2016), державний реєстраційний № 0114U007289; «Релігійні ідентичності в контексті культурно-цивілізаційного вибору України» (2017-2019), державний реєстраційний № 0117U002127.

Об'єкт дослідження: українська релігійна діаспора в її становленні і розвитку.

Предметом дослідження є діяльність релігійних (конфесійних) спільнот українців діаспори в процесі їх національної ідентифікації.

Мета дослідження – з'ясувати роль релігії і церкви в ідентифікаційних процесах діаспорних українців на різних етапах їхньої міграційної історії.

Реалізація поставленої мети передбачала розв'язання низки дослідницьких завдань, а саме:

- здійснити аналіз різноманітних підходів до визначення ролі релігії та церкви в ідентифікаційних процесах, зокрема українців діаспори;
- з'ясувати загальні закономірності впливу релігії на формування свідомості і способів життєдіяльності українських переселенців на різних етапах їхньої міграційної історії;
- визначити маркери української діаспорної ідентичності та характерні ознаки діаспорної релігійності, виокремивши їх типи та особливості вияву в діяльності різних церков та їх діячів;
- окреслити сучасний стан української релігійної діаспори, проаналізувати пропонувані українськими церквами та громадськими організаціями стратегії збереження і розвитку українців за кордоном.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження має міждисциплінарний релігієзнавчий характер і здійснене на стику філософії релігії, етнології релігій та історії релігії. Методологічну основу дисертації становлять загальні принципи наукового дослідження – об'єктивність, історизм, світоглядний плюралізм, а також специфічно релігієзнавчі – позаконфесійність і толерантність.

Комплексний характер дослідження потребує застосування і таких методів, як цілісність і системність, компаративний аналіз і синтез. Теоретико-методологічною основою роботи слугують дослідження сучасних українських релігієзнавців А.Арістової, В.Бондаренка, І.Богачевської, Ю.Борейка, О.Бучми, Л.Виговського, О.Горкуші, В.Єленського, Л.Кондратика, А.Колодного, М.Козловця, В.Литвинова, В.Лубського, П.Павленка, І.Папаяні, О.Предко, О.Сагана, П.Сауха, В.Титаренко, Л.Филипович, Є.Харьковщєнка, Ю.Чорноморця, В.Шевченка, С.Шкіль, П.Яроцького та ін.

Так, принципи об'єктивності, гуманізму, позаконфесійності дали змогу розглядати життя української діаспори в її релігійних вимірах незаангажовано, подавати процес її постання як історичну закономірність змін у соціально-культурних трансформаціях світу ХІХ-ХХ століть. Принцип історизму використано для з'ясування етапів еміграції, зміни ролі релігії і церкви в консолідації українців за кордоном, специфічних форм буття церкви в діаспорі.

Метод порівняльного аналізу застосовувався для дослідження специфіки функціонування українських церков за кордоном в порівнянні з тамтешніми і присутніми в Україні, надав можливість спрогнозувати майбутні сценарії взаємодії віруючих українців в Україні та діаспорі, перспективи порозуміння православних і греко-католиків в контексті християнської єдності.

Принципи цілісності та системності створили умови для розгляду греко-католицизму і православ'я в діаспорі як єдиної християнської традиції українського народу, історично розділеної між двома конфесіями зі своїми відмінностями, але онтологічно належної до вселенського християнства.

Використано також контекстуальний підхід, за яким національна специфіка буття православ'я і греко-католицизму розглядається в контексті суспільно-політичного життя сучасного закордонного середовища, до якого змушений адаптуватися український емігрант. Під час розв'язання поставлених завдань автор виходив із загальнофілософських методів дослідження, зокрема сходження від загального до конкретного, а розмірковуючи над природою релігійної міграції як явища при осягненні його суті вдався до феноменологічного методу.

У дослідженні національної специфіки діаспорних церков використано такі емпіричні методи: опитування (безпосереднє спілкування з представниками релігійної діаспори, їх інтерв'ювання, гугл-анкетування), контент-аналіз (вивчення спогадів, щоденників, епістолярію, україно-конфесійної періодики, зокрема діаспорної); аналіз не тільки безпосередніх і опосередкованих джерел з буття українських емігрантів, а й сучасних українських та зарубіжних досліджень з даної проблематики, що уможливило поглибити розуміння суті заявленої теми.

Наукова новизна здобутих результатів. У вітчизняному філософсько-релігієзнавчому дискурсі вперше здійснено комплексне дослідження ролі релігії і церков в національній ідентифікації українців в діаспорі. Ця роль виявилася амбівалентною, оскільки, з одного боку, діаспорні українці завдяки конфесійній належності не розчинилися в іншоетнічному середовищі, зберегли свою мову, історичну пам'ять, прабатьківські вірування, родинні традиції і звичаї як основні

маркери нації, а з іншого – мобілізуючи українців, релігія так і не стала етноконсолідуючим чинником, який й досі поділяє українців закордоння за конфесійною ознакою. Діаспорні Церкви утверджували національну ідентичність українців за кордоном двома шляхами: 1) *внутрішнім* – збереження українського східного обряду, використання рідної мови у богослужінні, своїм календарем релігійних свят із відповідними обрядами, вшануванням подій і постатей української історії та ін.; 2) *зовнішнім* (поза церковною інституцією) – організація українських шкіл, різних гуртків, банків, товариств, молодіжних таборів, земляцтв, газет, радіо та ін.), відзначення на вседіаспорному рівні значимих для українців історичних подій, постатей та ін.

Сформульовано основні **положення, що мають наукову новизну** й виносяться на захист, а саме:

Вперше:

- на основі опрацювання наявних джерел і аналізу історичних, філософських й богословських праць з'ясовано природу і суть поняття «*діаспорна релігійна ідентичність*», що позначає специфічну релігійність, сформовану українцями діаспори в ситуації їх буття в іншоетнічній та іншорелігійній реальності;
- у результаті аналізу різних часових хвиль переселення, що визначали характер цих міграційних потоків, запропоновано типологію релігійної ідентичності діаспорян за хронологією (успадкована/набута), за соціально-культурними мотивами (асиміляційна/інтегративна), за конфесійними ознаками (традиційна/нетрадиційна);
- з'ясовано, що саме глобалізаційні процеси поставили під загрозу подальше існування українських національних церков у діаспорі та збереження етнорелігійної ідентичності тамтешніх українців, буття української діаспори загалом;
- констатовано, що кризовий стан української діаспори спричинений як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, серед яких ризики денаціоналізації, знеукраїнення, конфесійна і церковна розділеність народу, байдужість української держави до своїх закордонних співвітчизників, що загрожує українській ідентичності;
- розкрито особливості діяльності церков, спрямованої на успішну самоідентифікацію українських християн, що сприяло збереженню українськості українства, важливими індикаторами якої постають традиції та звичаї, мова та історична пам'ять, християнські інституції;
- визначено, що сучасні тенденції змін у середовищі українських діаспорян спричинені викликами, що постають перед ними в зв'язку із глобалізацією, секуляризацією, денаціоналізацією та десакралізацією життя українців як в Україні, так і за її межами;
- виснувано, що самозбереження українців діаспори залежить насамперед від здатності українських релігійних організацій і церков подолати наявні серед них міжконфесійні неприязнь і протистояння, поєднавши зусилля

українських національних церков на збереження та розвиток української ідентичності діаспорян;

- запропоновано для збереження національної ідентичності діаспори посилити зв'язок українських діаспорних конфесійних структур з православними та греко-католицькою церквами, протестантськими спільнотами України, урізноманітнити форми співпраці, зорієнтовані на розвиток релігійного порозуміння та недопущення ескалації міжцерковних конфліктів.

Уточнено:

- характеристики всіх хвиль міграції (економічної, політичної, змішаної) українців за кордон, специфічну роль церков для кожної із означених хвиль, зокрема супровідну, зберігаючу, ідентифікаційну, інформаційну, інтегральну, конструктивну тощо.

- перебіг подій, пов'язаний із виникненням релігійної (християнської) діаспори, яка зазнавала тиску з боку церков, чия політика була направлена на окатоличення греко-католиків чи зросійщення православних або американізацію протестантів через зміну первісної конфесійної ідентичності;

- церковно-конфесійні вияви і географію поширення українського християнства в діаспорі, виходячи із конфесійних карт зарубіжного українства;

- конкретні факти активності церков у плеканні українцями рідної мови та історичної пам'яті, ролі релігійних інституцій в етнозбереженні українців за кордоном.

Набуло подальшого розвитку:

- розуміння історії та природи української діаспори, зокрема її умов виникнення та становлення, часових меж, особливостей кожної з хвиль еміграції;

- критичне осмислення діяльності українських християн в діаспорі, їх церковно-конфесійної роз'єднаності на православних і греко-католиків, протистояння між різними релігійними громадами (в т.ч. протестантськими, рунвірівськими та рідновірськими), між моноконфесійними спільнотами, напр. православними Канади і США в питаннях юрисдикційного підпорядкування, календаря, мови богослужіння тощо;

- усвідомлення ролі окремих церковних діячів, зокрема православного митрополита Іларіона Огієнка та греко-католицького патріарха Йосипа Сліпого, а також ініційованих ними діаспорних наукових, освітніх, громадських інституцій (Український вільний університет, Колегія св. Андрія, Український католицький університет, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українська вільна академія наук, Канадський інститут українознавства тощо) в етноконфесійній консолідації та ідентифікації діаспорних українців;

- положення про важливість збереження українських традицій і звичаїв у контексті повсякденності, де присутні або не присутні релігія і церква; визначення власне українських ознак і складників повсякденності, природно позначених релігійністю українця та діяльністю церкви загалом;

- сприйняття очевидності вирішального значення християнських інституцій в консолідації українського світу за кордоном, адже саме релігійні організації, крім функції інтеграторів за віросповідною ознакою, відігравали роль засновників різноманітних братств, асоціацій, клубів, шкіл, спілок, гуртків, ансамблів, часописів і видавництв тощо, які займалися позарелігійною діяльністю.

- об'єктивна оцінка діаспорних церков та їх внеску у розбудову релігійного життя в Україні, яка отримувала від закордонних українців віросповідну, ідейну, кадрову, фінансову, освітню, наукову підтримку для утвердження українського світу.

Теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження визначається новизною і переконливістю винесених на захист положень. У теоретичному аспекті його результати дають можливість розширити тематичне поле українського релігієзнавства завдяки введенню до наукового обігу значного обсягу матеріалів щодо українських церков, які діяли і діють у діаспорі. Отримані узагальнення заповнюють наявні в дослідницькому дискурсі прогалини щодо розуміння феномена діаспорної релігійної ідентичності. Положення, висунуті у дисертаційному дослідженні, сприяють збагаченню та конкретизації понятійно-категоріального апарату релігієзнавства стосовно процесів ідентифікації українців за кордоном. Методика дисертаційної роботи, її концептуальні положення та висновки можуть стати поштовхом для наступних філософсько-релігієзнавчих, богословських та соціальних досліджень ролі українських церков в ідентифікаційних процесах діаспори, у визначенні особливостей релігійного життя української діаспори в окремих країнах світу. Результати дослідження уможливають осягнення всієї повноти релігійного чинника, завдяки якому діаспора зберігає свою національну ідентичність.

Практична цінність дисертації обумовлена перспективами застосування матеріалів і результатів дослідження в ході викладання курсів релігієзнавства, історії релігії, філософії релігії, соціології релігії у світських та конфесійних закладах вищої освіти, зокрема теологічних семінаріях, а також для підготовки підручників та методичних посібників із зазначених дисциплін. Результати дослідження можуть бути використані у рекомендаціях державним органам України щодо ефективності міграційної стратегії при залученні церков до її реалізації, щодо удосконалення державної політики в сфері свободи совісті і віросповідання не тільки в плані імплементації релігійного чинника в процесі українського національного відродження, а й у співпраці із зарубіжними українськими церквами, зорієнтованими на збереження української діаспори.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки і положення, що мають наукову новизну, зроблено самостійно на основі результатів, що їх здобув автор у процесі дослідження.

Апробацію результатів дослідження здобувач здійснював під час участі в міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: Дні науки філософського факультету КНУ ім. Т. Шевченка (2010-2012); Історія релігій в Україні. XXII Міжнародна наукова конференція (Львів, травень 2012); Світове українство як чинник утвердження держави Україна у

міжнародній спільноті, секція «Церква як центр збереження та формування духовності українця за кордоном» (Львів, 22-24 серпня 2013); Українське православ'я в контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (Тернопіль, 27-28 листопада 2014); Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень (Хмельницький, 9-10 вересня 2016); Уроки Реформації – шанс для України (Івано-Франківськ, 6 червня 2017); III Міжнародна науково-практична конференція «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень» (Хмельницький, 11-12 жовтня 2019); Універсальні цінності релігії: історія і сучасність (Київ, 24-25 жовтня 2019); Україна-Ватикан: контекст конфесійних ідентичностей і релігійних трансформацій у світі та Україні (Івано-Франківськ, 28-29 листопада 2019); VII Конгрес молодих дослідників релігії «Релігія в сучасній культурі» (Тернопіль, 22-23 жовтня 2020); VI Танчерівські читання (Київ, 27 жовтня 2020); Перша міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції діалогу в поліконфесійному суспільстві: філософський, релігійний, правовий погляд» (Азербайджан, 10-11 листопада 2020) та ін. Положення дисертації неодноразово обговорювалися на засіданні відділу філософії та історії релігії Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано у 9 статтях у фахових наукових виданнях, 2 – у закордонних журналах, 7 - в інших джерелах.

Структура й обсяг дисертаційної роботи відповідають меті дослідження, його завданням, а також обумовлені комплексним аналізом проблеми. Дисертація містить вступ, три розділи, поділених на підрозділи, висновки, список використаних джерел, додатки. Традиційно в першому розділі на підставі аналітичного огляду різноманітних джерел сформульовано теоретико-методологічні засади вивчення сутності релігійної ідентичності українців діаспори, зміст яких поглиблюється в наступних двох розділах. Один з них присвячено історії діаспорних українців, життя яких оберталось переважно навколо релігійних цінностей і де церква виступила вирішальним чинником збереження українськості діаспори, її мови, історичної та родинної пам'яті, традицій і звичаїв. Знання минулого дає підстави об'єктивно оцінити сучасні ідентифікаційні виклики та діяльність українських християнських церков у нових обставинах. Саме в останньому розділі виокремлено ті проблеми, з якими стикаються нинішня діаспора та українські новемігранти. Крім загальних викликів економічного і соціального характеру, діаспора переживає складні випробування у релігійному житті, яких прагнуть уникнути українські діаспорні церкви. Разом із материнськими церквами, громадськими організаціями діаспори та України, частково із державними структурами країни еміграції та країни імміграції українські діаспорні церкви розробляють стратегії збереження та окреслюють перспективи розвитку українства як в Україні, так і в діаспорі.

Загальний обсяг дисертації – 205 сторінок, з них 170 сторінок основного тексту. Список використаної літератури із 228 позицій становить 15 сторінок. Додатки на 20 сторінках містять мапи, матеріали опитувань та тексти інтерв'ю на дисертаційну тему.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *Вступі* обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, сформульовано мету та комплекс основних завдань, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну, науково-теоретичну і практичну цінність, подано відомості про апробацію результатів дослідження, відображено структуру та обсяг дисертації.

У *першому розділі* «Аналітичний огляд літератури та методологія дослідження ідентифікаційної ролі релігії» підтверджено необхідність здійсненого дисертаційного дослідження через визначення та аналіз його джерелознавчої бази, прописані ті методологічні концепти, які покладено в його основу. Під час роботи над дисертацією використано передусім письмові свідчення та мемуарну літературу представників української діаспори, зарубіжну українську періодику, монографії, присвячені проблемі діаспори та ролі релігій і церков у процесах її ідентифікації.

Підрозділ 1.1 зосереджено на діаспорній та вітчизняній традиції осмислення проблеми. Багатоманіття історичних, соціологічних, релігієзнавчих та теологічних матеріалів природно поділено на групи, що обумовлено часом і місцем їх походження: зарубіжні і українські, пострадянські і незалежницькі. Найбільш об'єктивними і достовірними визнано дослідження, що з'явилися в незалежній Україні, але відзначено їх малочисельність.

Підрозділ 1.2 присвячено теоретико-методологічним засадам вивчення сутності релігійної ідентичності українців діаспори, тим концептам і теоріям ідентичності, які слугували методологічним підґрунтям для виділення основних понять дослідження. Методологічно визначаючись щодо поняття *релігійної ідентичності*, суть останньої розкрито не стільки через аналіз її складників та зовнішніх ознак, скільки через динаміку її розвитку і діалог. З позиції конструктивізму *релігійна ідентичність* є одним із соціальних конструктів, що виникає в процесі суб'єктивного відображення й активного конструювання індивідом релігійної реальності на основі соціальної категоризації. Звідси культурна єдність релігії як такої (релігійного напрямку, конфесійної групи, культу) є не її первинною характеристикою, а результатом і сенсом існування. Обґрунтовано введення до наукового обігу поняття *діаспорна релігійна ідентичність*, через яке розкрито специфіку сучасних процесів в ідентифікації діаспорних українців, для яких релігія і церква не втратили своєї значимості і продовжують виконувати притаманні їм функції. Але в глобалізованому постмодерному суспільстві вона перебирають на себе деякі нові функції, які досліджено в наступних розділах.

У *другому розділі* «Українські Церкви в контексті історії і спільнотного життя діаспорних українців» розглядаються основні аспекти буття церкви в житті українців за кордоном в його історичному та актуальному вимірі.

Підрозділ 2.1 «Історія формування української діаспори в її церковно-конфесійних виявах» містить розгляд умов виникнення та становлення діаспори, еміграційних хвиль, особливостей кожної з них. З'ясовано загальні

причини еміграції, її основні географічні напрямки, спільний алгоритм розгортання діаспорного життя, яке зазнало різноманітних внутрішніх і зовнішніх викликів-змін, що вплинули на нинішній стан діаспори, на виникнення проблем, які потребують нагального розв'язання. Означено роль греко-католицької і православної церков в історії діаспорного життя українців.

У підрозділі 2.2 «Церква як чинник збереження українськості діаспори: мова, історична пам'ять, родина, традиції і звичаї» сформовано уяву про дієві чинники, що сприяли збереженню, утвердженню і розвитку українства; розкрито характер діяльності церков, яка спрямована на успішну самоідентифікацію українських християн, на збереження українськості українства. Такими важливими індикаторами визначено мову, історичну і родинну пам'ять, традиції та звичаї, зокрема східний обряд тощо. Наголошується на тому, що українська мова стала для діаспорян природним засобом комунікації, і не тільки в просторі профанному (повсякденному, родинному, громадському), але й сакральному. Відтворюючи спільні міфи і зберігаючи історичну пам'ять народу, Церква сприяла свідомому самовизначенню українців за кордоном, збереженню їх етнічної матриці. Головним осередком збереження національної культури і національної свідомості стала родина як своєрідна домашня церква, у межах якої плекаються всі ці цінності. Традиція українського повсякдення завжди тісно була пов'язана із релігією, з церквою. Релігійна повсякденність для українців діаспори складається із сукупності досвіду, уявлень, соціальної поведінки, які віддзеркалюють релігійні погляди як релігійної общини, так і окремих її членів. До релігійної повсякденності можна віднести також вияви колективної та індивідуальної форми релігійності, які містять як власне українські, так і специфічно діаспорні її ознаки.

У третьому розділі «Українські християнські церкви перед сучасними ідентифікаційними викликами» проаналізовано сучасні проблеми життєдіяльності українців за кордоном та визначено стратегії збереження й розвитку релігійної діаспори українців.

Так, **підрозділ 3.1 «Сучасні проблеми української діаспори та роль церков в їх розв'язанні»** присвячено розгляду викликів, що постають нині перед діаспорними українцями. Впливи глобалізації, секуляризації призводять до денационалізації і десакралізації життя українців як в Україні, так і за її межами. Звернено увагу на повсякденне життя діаспорян, в якому присутні або не присутні релігія і церква. Обговорюються маркери сучасної ідентичності українства, зусилля українських церков щодо одухотворення тієї повсякденності, де реально живе українець та проявляється його релігійність й воцерковленість.

У наступному **3.2 підрозділі «Стратегії збереження та перспективи розвитку української релігійної діаспори»** запропоновано модель консолідації зусиль різних інституцій – церковних, громадських, державних як в Україні, так і в країнах поселення українців – для напрацювання ефективних стратегій збереження і розвитку не тільки української релігійної діаспори, але й релігійного життя українців в Україні.

ВИСНОВКИ

Комплексний характер дослідження ролі релігії і церкви в процесах національної ідентифікації українців дозволив сформулювати наступні висновки:

- Релігія і церква, роками плекаючи батьківську віру, рідну мову, історичну та родинну пам'ять, традиції і звичаї українського народу, виступили найважливішим, але не єдиним чинником збереження українськості діаспори.

- Осудливі підходи у вивченні закордонного українства змінюються об'єктивними історичними студіями, які проте зрідка хибують однобічною компліментарністю щодо релігії і церкви. Це спричинює необхідність неупередженого і часом критичного аналізу їх ролі в ідентифікаційних процесах з оперттям лише на наукову методологію.

- Сутність української діаспорної ідентичності розкривається завдяки синтезу відомих теорій ідентичності, сформульованих в межах західної науки, доробку вітчизняних філософів і релігієзнавців та сучасних методів дослідження: 1) контекстуальний підхід забезпечує розгляд національної специфіки православ'я і греко-католицизму в контексті суспільно-політичного буття сучасного закордонного середовища, в який інкорпорується український емігрант; 2) метод наративних біографічних інтерв'ю шляхом самопрезентації відтворює загальний алгоритм адаптації українця до нових умов, визначає основні тенденції формування його ідентичності.

- Українська мова як особливий маркер національної ідентичності українців за кордоном стала для діаспорян природним засобом комунікації і не тільки в просторі профанному (повсякденному, родинному, громадському), але й сакральному. Завдяки рідній мові українці діаспори не розчинилися в іншоетнічному та іншомовному середовищі. Вони доповнили знання рідної мови мовою країни свого перебування, чим утвердили рівноправність української мови, в т.ч. і як мови релігійного життя.

- Церква сприяла свідомій ідентифікації українців за кордоном, їх консолідації та збереженню своєї етнічної матриці, але в складі інших політичних націй – канадської, американської, бразильської, іспанської тощо. Національні міфи, історична пам'ять, ґрунтовані на спільних символах, цінностях, постатях, подіях нині доповнюють культурну ідентичність сучасного українця діаспори.

- Родина, залишаючись головним осередком збереження національної культури і національної свідомості, стала своєю домашньою церквою, де звучала рідна мова, формувалася історична пам'ять, жила громадська активність.

- Традиція українського повсякдення завжди тісно була пов'язана із релігією, з церквою. Релігійна повсякденність для українців діаспори складається із сукупності досвіду, уявлень, соціальної поведінки, які віддзеркалюють релігійні погляди як релігійної спільноти, так і окремих її членів. До релігійної

повсякденності можна віднести також вияви колективної та індивідуальної форми релігійності, що містять як власне українські, так і специфічно діаспорні її ознаки.

- Відмінність української діаспори від представників інших діаспорних спільнот проявляється в тому, що попри існуючу неоднорідність вона є змобілізованою і в першу чергу завдяки українським церквам, які історично збирали українців довкола храмів, вчили в український спосіб зберігати свою ідентичність – не через заперечення інших цінностей, а через утвердження своїх власних.

- Церква в діаспорі уособила школу, родину, рідну землю, культурні заклади тощо, стала осередком вживання рідної мови, спілкування із земляками, навчання українським звичаям і пісням – тих ідентифікаторів, які маркують українців як окремих народ. Церкви, не обмежуючись лише супроводом українців у їхньому повсякденні, закликала діаспорян до усвідомлення та здійснення високої місії свідчення про Христа та любові до України.

- Сучасна українська діаспора, сформувавшись під впливом різних хвиль еміграції, сьогодні постає складним багатокультурним явищем, яке зазнає глобальних і локальних криз, що призводить до знищення релігійних цінностей, напрацьованих віками, до втрати значного пласту української культури.

- Множинність різноманітних викликів – глобальних і локальних, загальних і партикулярних, колективних й індивідуальних, секулярних і релігійних/конфесійних ставить релігійну діаспору перед необхідністю швидких і адекватних рішень і щодо традиційних проблем (необоротна асиміляція, втрата рідної мови в повсякденному і релігійному спілкуванні, кадровий голод тощо), і щодо нових випробувань (секуляризація і байдужість до релігійних справ останніх хвиль еміграції, віртуалізація життя, в т.ч. і церковного).

- Церкви в діаспорі і в Україні, розуміючи небезпеку втрати етнорелігійної ідентичності українців, пропонують стратегічні плани щодо збереження і розвитку української спільноти за кордоном, її повернення на батьківщину з метою включення у розбудову української України.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях України, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Филипович Г.Д. Сучасні загрози релігійній безпеці українців діаспори // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. 2020. № 3(15). С.42-45.
2. Филипович Г. Д. Між етнічним партикуляризмом та інтернаціональним універсалізмом: досвід української діаспори ХХ ст. (за працями Ю.Мулика-Луцика) // Українське релігієзнавство. Бюлетень УАР і ВР ІФ НАНУ. 2019. №89. С.62-77.

3. Филипович Г. Д. Українська протестантська діаспора в пошуках своєї ідентичності // Українське релігієзнавство. Бюлетень УАР і ВР ІФ НАНУ. 2016. №80. С.68-75.

4. Филипович Г. Д. Церква в діаспорі як чинник збереження історичної пам'яті українців // Українське релігієзнавство. Бюлетень УАР і ВР ІФ НАНУ. 2016. №79. С.60-65.

5. Филипович Г.Д. Церкви української діаспори в пошуках культурних кодів до нової генерації емігрантів з України // Українське релігієзнавство. Бюлетень УАР і ВР ІФ НАНУ. 2015. №73. С. 186-192.

6. Филипович Г.Д. Релігійна ідентичність українців діаспори в контексті їхнього повсякденного життя // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. №3-4 (11-12). С. 311-319.

7. Филипович Г.Д. Ідентифікаційна роль релігії і церкви в житті української діаспори // Вісник Київ. нац. університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2013. №4(114). С. 67-71.

8. Филипович Г.Д. 120 років з дня народження патріарха Йосифа Сліпого: актуальність ювілею // Українське релігієзнавство. Бюлетень УАР і ВР ІФ НАНУ. К., 2012. №62. С.56-59.

9. Филипович Г.Д. Дослідження ролі релігії і церкви в процесах ідентифікації української діаспори: історіографічний огляд // Українське релігієзнавство. Бюлетень УАР і ВР ІФ НАНУ. 2011. №60. С.193-200.

Статті у наукових виданнях інших держав із напрямку дисертації

1. Филипович Г.Д. Украинские церкви в диаспоре перед современными вызовами глобализированной эпохи // NOMOS. Czasopismo religioznawcze. Journal for the study of religions. Krakow, 2013. №80. S. 55-66.

2. Филипович Г. Inter-church dialogue of Ukrainians in the diaspora (Canadian case) // Güllüstan Black Sea Scientific Journal of Academic Research. October-November 2020. Vol. 56. Iss. 05. P. 31-33.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру

1. Филипович Г. Д. Основні ідейні маркери в ідентифікації діаспорних українців: етнічне - вселюдське, єдність – багатоманітність // Україна–Ватикан: контекст міжконфесійних ідентичностей і релігійних трансформацій у світі та Україні. Матеріали наукової конференції, Галич, 29-30 жовтня 2020 року. Галич: Інформаційно-видавничий сектор Національного заповідника «Давній Галич», 2020. С. 394-401.

2. Филипович Г. Д. Сучасні теорії ідентичності про релігію як ідентифікаційний фактор етнічності // Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Хмельницький, 2019. С.91-94.

3. Филипович Г. Д. Політичні виклики останніх років в Україні та їх вплив на національну ідентичність українців діаспори // Суспільство, держава і

церква у спектрі міждисциплінарних досліджень. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 9-10 вересня 2016 р. Хмельницький: ХНУ, 2016. С. 94-99.

4. Филипович Г. Д. Українська Православна Церква Америки та її роль в процесах національної ідентифікації українців діаспори // Українське православ'я в контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (Пам'яті митр Василя Липківського та Іоанна Боднарчука: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27-28 лист 2014, м. Тернопіль). За заг. ред. доктора історичних наук, проф. Е.Бистрицької. Тернопіль, 2014. С. 159-163.

5. Филипович Г. Д. Проблеми і перспективи українських церков в діаспорі // Світове українство як чинник утвердження держави Україна в міжнародній спільності: збірник матеріалів IV міжнародної науково-практичної конференції. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. С.454-458.

6. Филипович Г.Д. Релігія як атрибут національної ідентичності // Дні науки філософського факультету - 2012. Міжнародна наукова конференція (18-19 квітня 2012). Матеріали доповідей і виступів. Частина 4. Київ: ВГЦ Київський університет, 2012. С.78-79.

7. Филипович Г. Роль Патріарха Йосифа Сліпого в самозбереженні діаспорних українців // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О.Киричук, М.Омельчук, І.Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, вид-во «Логос», 2012. Книга I. С.787-794.

АНОТАЦІЯ

Филипович Г.Д. Релігія як фактор національної ідентифікації українців у діаспорі. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, Київ, 2021.

В дисертації досліджується роль релігії і церкви в процесах національної ідентифікації українців за кордоном. Проаналізовані різноманітні підходи у вивченні історії і сьогоденні української діаспори. Запропоновані продуктивні методологічні підходи, які дають можливість з'ясувати природу і суть діаспорної релігійної ідентичності, типологізувати релігійну ідентичність діаспорян за хронологією, соціально-культурними мотивами та конфесійними ознаками.

З'ясовані загальні закономірності впливу релігії на формування свідомості і способів життєдіяльності українських переселенців на різних етапах їхньої міграційної історії. Визначені маркери української діаспорної ідентичності та характерні ознаки діаспорної релігійності на основі виокремлення їх типів та особливостей вияву.

Окреслено сучасний стан української релігійної діаспори. Розглядаються проблеми, які постають перед українськими церквами за кордоном в новітню добу. Крім глобальних і зовнішніх викликів, діаспора та її церкви опинилися перед локальними і внутрішніми (релігійними, конфесійними, церковними) запитами,

які вимагають швидких і ефективних кроків. Намічені перспективи оживлення духовного життя як діаспорян, так і нової хвилі емігрантів з України. Пропонуються ініційовані українськими церквами та громадськими організаціями конструктивні стратегії збереження і розвитку українців за кордоном.

Ключові слова: релігійна діаспорна ідентичність, закордонні українці, емігранти, етнічна і релігійна ідентифікація, українська діаспора, церкви в діаспорі.

АННОТАЦІЯ

Филипович Г. Д. Религия как фактор национальной идентификации украинцев в диаспоре. - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 - религиоведение. - Институт философии имени Г. С. Сковороды НАН Украины, Киев, 2021.

В диссертации исследуется роль религии и церкви в процессах национальной идентификации украинцев за рубежом. Проанализированы различные подходы в изучении истории и современности украинской диаспоры. Предложены продуктивные методологические подходы, позволяющие выяснить природу и суть диаспорной религиозной идентичности, типологизировать религиозную идентичность диаспорчан.

На основе характеристики всех волн миграции украинцев за границу, определена специфическая роль церквей для каждой из них, в частности сопроводительная, информационная, интегральная, коммуникативная, идентификационная и др. Исходя из конфессиональных карт зарубежного украинства, представлена география распространения христианства в украинской диаспоре, ее церковно-конфессиональные проявления. Приводятся факты деятельности религиозных организаций по сохранению украинскости украинской диаспоры.

Показана роль отдельных церковных деятелей в этноконфессиональной консолидации и идентификации диаспоры украинцев, в частности православного митрополита Иллариона Огиенко и греко-католического патриарха Иосифа Слипого. Раскрывается значение религиозных организаций, которые, кроме функции интеграторов по вероисповедному признаку, выступали учредителями различных внерелигиозных институтов. Тем самым церкви способствовали сохранению родного языка, исторической памяти, украинских традиций и обычаев как в церковно-религиозной жизни, так и в контексте повседневности.

Постулируется решающее значение христианских институтов в интеграции украинского сообщества за рубежом. Определены маркеры украинской диаспорной идентичности и характерные признаки их религиозности. Описание состояния современной украинской религиозной

диаспоры сосредотачивается на проблемах, возникающих перед украинскими церквями за рубежом в новейшее время.

Намечены перспективы оживления духовной жизни как диаспорчан, так и новой волны эмигрантов из Украины. Предлагаются инициированные украинскими церквями и общественными организациями конструктивные стратегии сохранения и развития украинства за рубежом.

Ключевые слова: религиозная диаспорная идентичность, зарубежные украинцы, эмигранты, этническая и религиозная идентификация, украинская диаспора, церкви в диаспоре.

SUMMARY

Fylypovych G.D. Religion as a factor of national identification of Ukrainians in the diaspora. - Manuscript.

Thesis for the scientific degree of candidate of philosophical sciences on specialty 09.00.11 - Religious studies. - H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021.

This dissertation investigates the role of religion and church in the process of national identification of Ukrainians abroad. Various approaches are analyzed to study history and present of the Ukrainian diaspora. The proposed methodology makes it possible to clarify the nature and essence of expatriate religious identity, to typologize the religious identity of diasporas by chronology (inherited / acquired), by socio-cultural motives (assimilation / integrational), and by the denominational division (traditional / non-traditional).

Based on the characteristics of all waves of migration (economic, political, mixed) of Ukrainians abroad, the specific role of churches for each of these waves is determined including accompanying, informative, integrative, communicative, identification, etc. Using the denominational maps of foreign Ukrainians, the geography of the spread of Ukrainian Christianity in the diaspora, its church manifestations are presented. Historical facts of activity of religious organizations on preservation of Ukrainianness of the Ukrainian diaspora are resulted.

The role of prominent church figures – the Orthodox Metropolitan Hilarion Ogienko and the Greek Catholic Patriarch Joseph Slipyi is discussed for the ethno-denominational consolidation and identification of expatriate Ukrainians. The significance of religious organizations is revealed which, in addition to the function of integrators on the basis of religion, were the founders of various non-religious institutions (societies, associations, clubs, schools, unions, circles, ensembles, magazines and publishers, etc.). Thus, the churches joined in the preservation of the native language, historical memory, Ukrainian traditions and customs both in church and religious life and in the context of everyday life.

Religious everyday life for Ukrainians in the diaspora consists of a set of experiences, ideas, and social behavior that reflect the religious views of both the

religious community and its individual members. Religious everyday life can also include manifestations of collective and individual forms of religiosity, which contain both Ukrainian and specifically diasporic features. The crucial importance of Christian institutions in the integration of the Ukrainian world abroad is postulated. The general regularities of the influence of religion on the formation of consciousness and ways of life of Ukrainian migrants at different stages of their migration history are clarified. Markers of Ukrainian diaspora identity and characteristic features of diaspora religiosity are determined.

The current state of the Ukrainian religious diaspora, influenced by the various waves of emigration, is outlined. The Ukrainian diaspora differs from members of other diaspora communities: despite its social heterogeneity, bilingualism, and multiculturalism, it is considered a "mobilized diaspora," primarily because of the Ukrainian churches have long gathered Ukrainians and taught Ukrainian traditions and language - not so much to deny other values as to assert one's own.

The problems facing Ukrainian churches abroad in modern times are discussed. Prospects for the revival of the spiritual life of both diasporas and a new wave of emigrants from Ukraine are outlined. Constructive preserve and develop Ukrainian World strategies initiated by Ukrainian churches and public organizations are proposed.

Key words: religious diaspora identity, foreign Ukrainians, emigrants, ethnic and religious identification, Ukrainian diaspora, churches in the diaspora.